

ज्ञानविविधा

कला, मानविकी और सामाजिक विज्ञान की सहकर्म-समीक्षित, मूल्यांकित, त्रैमासिक शोध पत्रिका

ISSN : 3048-4537(Online)

3049-2327(Print)

IIFS Impact Factor-2.25

Vol.-2; Issue-4 (Oct.-Dec.) 2025

Page No.-335-339

©2025 Gyanvividha

<https://journal.gyanvividha.com>

Author's :

राम सुशील मिश्र

शोध छात्र,

केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, दिल्ली.

Corresponding Author :

राम सुशील मिश्र

शोध छात्र,

केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, दिल्ली.

श्रीमद्देवीभागवते देवीनां युद्धवर्णने वीररसस्य रूपायनम् – रससिद्धान्ताधारितम् साहित्यिकम् अध्ययनम्

सारांश : अस्य अनुसन्धानप्रबन्धस्य मुख्याभिप्रायः श्रीमद्देवीभागवतपुराणे देवीनां युद्धवर्णने वीररसस्य रूपायनं समागमैः परिशीलयितुम् अस्ति। शक्तिसम्प्रदायप्रसिद्धेषु महिषासुरवध, शुम्भनिशुम्भसंहार, रक्तबीजादि-युद्धवृत्तान्तेषु विकल्पितानि प्रमुखानि प्रसङ्गान् आदर्शरूपेण गृहित्वा, तत्र आलम्बन-उद्दीपन-अनुभाव-सञ्चारिभाव-स्थायिभावानां यथानुक्रमं विश्लेषणं क्रियते। भरतमुनिप्रणीतनाट्यशास्त्रादारभ्य आधुनिक-रसमीमां-सकपर्यन्तं प्राप्य रससिद्धान्तिकसंदर्भः सङ्गृहीतः, तेन सह देवीभागव-तस्य पाठसमन्वयः प्रदर्शितः। विशेषतस् उत्साहः स्थायिभावः, भगवत्याः सर्वदेवशक्तिसंनिविष्टं वीरस्वरूपं, तथा स्त्रीदेहरूपेणापि युद्धभूमाव-भ्युदितो नायकभावः, एते सर्वे वीररसस्य केन्द्रीयतत्त्वत्वेन निरूपिताः। अद्भुत, रौद्र, भयानक, बीभत्स तथा शृङ्गाराभास इत्येते उपरसाः गौणभावेन, युद्धदृश्येषु चमत्कार, उग्रता, जुगुप्सापर्यन्तानुभूतिं उत्पाद्य, मुख्यवीररसस्यैव परिपोषकभूताः इति सिद्ध्यति। आधुनिकप्रका-शितग्रन्थ, शोधलेख, आङ्ग्लानुवाद, जालाधिष्ठितप्रसारण-समालोचना-दिभिः सह तुलनात्मकमध्ययनं कृत्वा एतदपि दर्शितं यत्, देवीभागवते भक्तिरसः परायणतत्त्वं सन्, युद्धकथाभागेषु वीररस एव नाडीस्पन्दवत् प्रवहन् सहृदयस्य चेतसा साहस-श्रद्धा-भक्तिसङ्करीतां भावावस्थामा-वहति। अतः ग्रन्थः केवलं धार्मिकमाहात्म्यपुराणं न, किं तु स्त्रीवीरत्ववि-मर्शाय, शक्तितत्त्वनवाभिव्यक्तये, भारतीय-रसशास्त्रस्य सर्जनात्मकप्रयो-गाय च महत्त्वपूर्णः साहित्यस्रोत इति निष्कर्षोऽस्य शोधस्य। एतस्मिन्नभियाने पूर्ववर्तिषु देवीमाहात्म्यकेन्द्रितेषु अध्ययनसु न्यूनतया चर्चितं देवीभागवतमहापुराणं स्वातन्त्र्येण अवलम्बितम्; युद्धवर्णनानां सूक्ष्मपाठनम्, मूलसंस्कृतश्लोकानां रूपविन्यासविवेचनम्, भावचित्रणस्य नाट्यशास्त्रीयमिति सन्दर्भे पुनराविष्करणं च कृतम्। एवं काव्यशास्त्र, पुराणप्रवचनपरम्परा, जेंडर-स्टडीज् इति त्रयाणां क्षेत्राणां संगमबिन्दु-

रूपेण अयं शोधप्रबन्धः भवति, येन महापुराणानां पाठः समकालीनसाहित्यविमर्शे नूतनदृष्ट्या पठनीय इति संदेशः अपि सूचितः। इति साररूपेणास्य अनुसन्धानस्य विषयपरिचयः।

मुख्यशब्दा : श्रीमद्देवीभागवतपुराणम्; देवीयुद्धवर्णनम्; वीररसः; रससिद्धान्तः; देवीमहिषासुरमर्दिनी; भक्तिरसः; स्त्री-वीरनायिका; शक्तितत्त्वम्।

1. भूमिका : श्रीमत् देवीभागवतपुराणं हिन्दुधर्मस्य शक्तिसम्प्रदायसम्मतं महापुराणं यस्य द्वादश स्कन्धाः, 318 अध्यायाः, अष्टादशसाहस्रपरिमिताः श्लोकाश्च सन्ति। अस्मिन् पुराणे परमेश्वरी देवी परब्रह्मस्वरूपिणी इति प्रतिपाद्यते, तथा च सापराधीनत्वं विहाय स्वाधीनस्वरूपेण सर्वोच्चदैवीशक्तिरूपेण उपास्यते। पुराणस्य कथा-वस्तुनि भगवती देवी बहुधा दैत्यदैत्यनीनां विनाशं कृत्वा देवतानां रक्षां करोति – अनेन सा *दुर्गा* इति दुर्जयदैत्यानां संहारकर्त्री, *चण्डी* इति चण्डरूपा इत्यादि नामभिः प्रसिद्धा। देवीसंबद्धा बहवो युद्धकथाभागाः अस्यां पुस्तके विस्तारितरूपेण वर्णिताः सन्ति, यथा महिषासुर-मर्दनं शुम्भ-निशुम्भ-वधश्चाऽद्यपि। एते युद्धवृत्तान्ताः मार्कण्डेयपुराणस्थदेवीमाहात्म्यकथाः (दुर्गासप्त-शती) इव प्रसिद्धाः सन्ति, परं देवीभागवते तदनुकूला अनेकविशेष-विवरणैः सहिताः प्रपञ्चिताः दृश्यन्ते।

अस्य पुराणस्य अध्ययनं साधारणतया धार्मिक-पारमार्थिक-पारायणपरम्परायामेव अधिकतया दृश्यते, न तु साहित्यिकदृष्ट्या सम्यक् विश्लेषणं प्रायः कृतपूर्वमस्ति। तथापि डॉ. पी.जी. लल्ले इत्यनेन विद्वता **“देवीभागवतम्”** इत्यस्य विस्तृतं साहित्यिकमूल्यांकनं कृतमस्ति – तत्र कथानकस्य सौन्दर्यपक्षः, रस-चर्चा च समुल्लिखितौ स्तः। प्रस्तुतम् अध्ययनम् तत्-पूरकभावेन **देवीभागवतपुराणे विशेषतः देवीयुद्ध-वर्णने ‘वीर’ रसस्य (वीररसः) कैसे रूपायनं क्रियते** इति रससिद्धान्तपरिप्रेक्षयात् समीक्षा करोति।

2. रस-सिद्धान्तस्य संक्षिप्तः परिचयः : भारतीयं साहित्यशास्त्रं भरतमुनीप्रणीतनाट्यशास्त्रादि-ग्रन्थेषु प्रतिपादितरस-सिद्धान्तमवलम्ब्य प्रवर्तते। “रस” इत्यनेन नाट्यकाव्यादि-साहित्यस्य आस्वादे उत्पन्नः परमानन्दपूर्णः अनुभावो निर्दिष्टः। कुलनव रसाः परिगणिताः – शृङ्गारः, करुणः, हास्यः, अद्भुतः, वीरः, भयानकः, बीभत्सः, रौद्रः, शान्तश्चेति। अत्र वीररसः (वीरस्य भावः) विशिष्टपुरुषस्य उत्साह नामकस्थायिभावेन जातः परिकीर्त्यते। उत्साहः अर्थात् उत्साहित-चित्तवृत्तिः स्थायीभावः वीररसस्य मूलं, यस्य विभावा नायकनायकरूपे सुप्रतापी प्रतापवान् पात्रः, युद्धादिकं सन्दर्भः च। तस्य उद्दीपन-विभावेषु सेनाबलप्रदर्शनं, शस्त्रास्त्रध्वनयः, पराक्रमप्रतिष्ठादयः मन्त्रदीपनं कुर्वन्ति। अनुभावेषु धैर्य-शौर्य-पराक्रम-दानादयः प्रवर्तन्ते, तथा स्तम्भ-रोमहर्षादि व्यभिचारिभावाः अपि वीररसस्य सञ्चारिणः कथिताः। संक्षेपतः, युद्धादिकर्मप्रधानः उत्साहपूर्णः भावो यत्र सहृदयस्य हृदि वीरत्वानुभूतिर्जायते स वीररसः इति स्वीकृतम्।

3. देवीभागवतपुराणे वीररसस्य प्रमुखत्वम् : देवीभागवतस्य सर्वान्तःसूत्रं भगवत्याः देव्याः महिमा-स्तुतिर्भक्तिप्रधानत्वेन प्रकटितम्। अत्राभिधीयते यत् “देवीभागवते मुख्यः रसः भक्तिरसः, तस्याङ्गरूपेण उपरसत्वेऽपि सर्वेषु रसेषु प्रमुखतमः वीररसः प्रदृश्यते”। विशेषतया सुरासुरयोर्मध्ये ये युद्धवृत्तान्ताः पुराणे वर्णिताः, तेषु वीररस एवाङ्गीभावेन विराजते। यद्यपि भक्तिरसाङ्गानुसारिणः सर्वे रसाः अन्ततः देव्या भक्त्यैव दृष्टिं निवर्तयन्ति, तथापि तेभ्यः प्रवर्तितेषु कथाविभागेषु दैत्यसंहारादिकथानकेषु वीररसः प्रमुखाङ्गरूपेण विकसितः स्पष्टं दृश्यते। डॉ. लल्ले लिखति – “देवीभागवते मुख्यो रसः भक्तिः, उपरसानां मध्ये वीरो मुख्याङ्गः” इति; अपि च “देवी रूपतः स्त्री स्वभावेऽपि अद्भुतान् वीरपराक्रमचरितानि प्रदर्शितवती” इति, अतः देवीकथासु सर्वे रसाः अपरिहार्यं वीररसपर्यन्तं केन्द्रिताः सन्ति। वस्तुतः अत्र देवी परमशक्तिस्वरूपिणी नायिका – सा स्त्रीरूपेणापि नायकरूपोत्तुङ्गवीर्यपराक्रमेण दानवभयं संहारं च कुरुते। अतएव पुराणे ये युद्धप्रसंगाः प्रदर्शिताः सन्ति तेषु देवीस्वरूपस्य वीरत्वं मुख्यतया विभाति, अन्यानि रस-तत्त्वानि तदुत्कर्षनिर्वाहार्थमेव अवलम्बितानि इति रसविश्लेषणस्य निष्कर्षः।

उल्लेखनीयम् यत् अनेन पुराणेन मार्कण्डेयपुराणस्थदेवीमाहात्म्यकथायां न दृष्टव्या कतिपया प्रसङ्गविशेषा विस्तृततररूपेण व्याख्याताः। उदाहरणतस्तत्र (देवीमाहात्म्ये) दैत्यनायकानां दुर्वचनोद्धतत्वादिवर्णनं संक्षिप्तरूपेण

आसीत्, न च तत्र देव्या उद्धामवीरप्रत्युत्तराः दृश्यन्ते। किन्तु देवीभागवते तेषामसुराणां गर्वोक्तयः कामप्रलापरूपकाः शृङ्गाराभासयुक्ता विस्तारिताः सन्ति, देव्या च प्रत्येकं कठोरं वीररसप्रधानं प्रत्युत्तरं दत्तमस्तीति दर्शयति। अत एव अत्र देवीभगवत्याः संवादप्रसङ्गेषु अपि वीररसः प्रस्फुरति।

4. युद्धवर्णने वीररसस्य रूपायनम् : देवीभागवतपुराणे यदा यदा दानवदेवयोर्धर्मधर्मसंघट्टः जातः, तदा तदा भगवतीदेवी परमशक्तिरूपेण अवतीर्य दैत्यान् निहत्य धर्मसंस्थापनं कृतवतीति कथानकेषु निरूपितम्। तस्मिन् सन्दर्भे युद्धवर्णनं विशिष्टमनोरञ्जकं साहित्यरसदृष्ट्या वर्धितमस्ति। युद्धप्रसंगेषु **वीररसस्य आविर्भावः विविधसाहाय्यभूत-माधुर्यैः** सम्पन्नः दृश्यते, यथा – अद्भुत, शृङ्गाराभास, रौद्र-भयानक, बीभत्सादि अवयवरसानां समन्वयेन वीररसोत्कर्षः साध्यते। निम्नलिखितमुपालक्ष्याम् –

• **वीरनायिका देवी** – अयं विश्वस्तिः यत् “देवी स्वरूपेण स्त्रीमूर्तिरपि असाधारणं पराक्रमं प्रकटयति”। सा सर्वेषां देवतानां तेजोमयूटीभूतस्वरूपा सर्वायुधधारिणी च अभिव्यक्त्या महासमर्थयुता दानवानां संहाराय सज्जते। अस्याः आविर्भावे सर्वदेवताशक्तीनां संयोजनं जातम् – “वियच्छक्तयः एकत्रीकृत्य एका भीषणा शक्तिरूपा देवी दानवेषु क्षणेन विजयं प्रसाधयति” इति कथानकः पुराणे विशदतरं वर्णितः। अनेन देवी सर्वदेवात्मिका शक्तिशाली नायकरूपेण प्रतिष्ठिता – यस्याः वीर्येण साधवः सर्वदा संरक्ष्यन्ते स्म इति भक्तिपरकः संदेशोऽपि अनुगमति। उदाहरणतः महिषासुरवधकथायां देवताः स्वस्वायुधानि शक्तिं प्रति समर्पयन्ति, तथा सर्वशक्त्यात्मकं रूपं धारयित्वा देवी सिंहवाहना महिषासुरसेनां प्रति युद्धभूमाववतीर्णा। अतः नाट्यशास्त्रीयप्रसिद्धायां **उत्साहस्थाय्यभावयुक्ताया नायकरसभूमिकायां** देवी स्वयमेव स्थितेति मान्यता, पुरुषोत्तमरूपेण सा वीररसस्य आलम्बनविभावत्वमर्हति।

• **अद्भुत-चमत्कारः** – पुराणान्तर्गते युद्धवर्णने बहवो विस्मयावहाः प्रसङ्गा दृश्यमानाः, ये रसोत्कर्षं नवोत्फुल्लं कुर्वन्ति। महिषासुरयुद्धे स्वयं महिषासुरः मायानमाय कोशात् नानाविपरीतरूपाणि धारयामास – महिष, सिंह, गजेन्द्र, अष्टपादज्ञापदादिरूपान्तरेण चण्डिकाशक्तिम् अभिभविषुमशक्नुवन् अभूतपूर्वरूपपरिवर्तनेन केवलम् अद्भुतभावं प्रसारयामास। एते विचित्राकारविकारे अद्भुतरसः प्राधान्येन अनुभावितः – युद्धभूमेः वातावरणं रहस्य-चमत्कारमयमभवत्। एवमेव देवीशक्तेः सहायिकाभूताः दुर्गमातृकादेवीरूपाण्यपि (ब्रह्माणी, वैष्णवी, माहेश्वरी, कौमारी, वाराही, नारसिंही, इत्यादयः शक्तयः) अनेके दैत्यसंहारकृत्ये प्रकटिताः – एतदपि देवीभागवते विस्मयमूलकं वर्ण्यते यत् “देव्याः पदपद्मयोरवस्थिताः खड्गधराः सूक्ष्मदेहधारिण्यः किंपुरुषिकाशक्तयः तस्या एव अनुचर्यः इव युद्धकौशलं दर्शयन्ति” इति। अस्य प्रकारस्य वर्णनेन पाठकस्य चित्ते “देवीबलस्य अपरिमितत्वं चमत्काररूपेण” प्रतिष्ठिति। अद्भुतरसस्याङ्गीकारः अत्र वीररसस्य उद्दीपनार्थं सपक्षं सिध्यति।

• **शृङ्गाराभासः तथा नारीलज्जाशीलतादि** – देवीमाहात्म्यकथासु (चण्डीकथासु) अदृष्टं विशेषमिदं यत् देवीभागवतपुराणे दैत्यराजमहिषादयः **विजयकामी कुटिलनीत्या** देवीम् मोहयितुं प्रथमं प्रयतन्ते स्म। युद्धारम्भात्पूर्वं महिषासुरस्य सेनापतयः बस्कल, दुर्धर, असिलोम, विदालाक्ष इत्यादयः सौम्यवचनैः कामप्रलापैश्च देवीम् उपस्थाय वदन्ति – “हे देवि! रूपवती सुनयने त्वं किं हेतोस्तान् निर्दोषानसुरान् हननकर्म प्रवृत्ता? यदि सामदानादिना संधीमिच्छसि, धनरत्नादि भोगान् गृहाण, युद्धमनास्थाय सुखं गृहराज्यं यथा रोचते तथा गृहाण” इत्यादि कौशलयुक्तम् आग्रहं चक्रे। अपरं च ते वदन्ति – “तव कोमलवपुः पुष्पपातं सोढुं न क्षमते, तर्हि किमर्थं शस्त्रघातकष्टं सहसे?” इत्यादि नानावाक्यानि सान्त्वनपूरसरा निवेदयन्ति। असिलोमादिदैत्यानां वाक्येषु काम-मिश्रिता शृङ्गारच्छाया दृश्यते – ते महिषासुरं वरयित्वा “त्वं तस्य पत्नी भव, असुरसुखभोगाञ्छेति” प्रस्तावनां पुनः पुनः निर्वहन्ति। एतादृशं शृङ्गाराभासं पुराणकारः “दैत्यानां कूटनीतिः” इति विशेषितवान् – यतो ते वीर्ययुद्धे प्रवर्तितुमपि तत्पूर्वं स्त्रीमनः क्लेशनं प्रयोक्तुमिच्छन्ति। देव्या अपि इति रूपेण सर्वे सान्त्वना विफला अभवन्। भगवती महादुर्गा तत्प्रति प्रत्येकं करालमूर्त्या प्रत्युत्तरमददात् – तदा सः वीररसः पूर्णतया प्रस्फुरितो दृष्टिः स्यात्। उदाहरणतः देवी प्रथमं बस्कलस्य

शृङ्गारवचनं कटाक्षेण तिरस्कृत्य तमभिहत्य निन्ये। पुनः चिक्षुरं दैत्यं “मूढ, स्वामिदासत्वं ते मूर्खत्वमेव” इत्यादिश्य निजकरेण निघ्नन्ती दिखिता। तदनन्तरं ताम्रनामानं दैत्यं जघान, **असिलोमायै तु प्रत्युत्तरं ददौ – “सद्यः अवतीर्णा अहं दुष्टसंहारार्थं साधुसेवने च”** इति, ततोऽसुरोऽपि तस्याः घोररूपं दृष्ट्वा कम्पितः पलायितः इत्यादि वर्ण्यते। एवमनेन प्रकारेण देव्याः प्रत्युत्तर-वाक्येषु उत्साहनामकः स्थायिभावः सततं व्यक्तिः प्राप्नोति – सर्वं स्त्रीभावं परित्यज्य देवी कर्तव्यनिष्ठया “धर्मरक्षार्थं अधर्मनाशनार्थं च ममावतारः सम्पन्नः” इति घोषयन्ती दृश्यते। **“सज्जनपरित्राणं दुष्टनिग्रहे मम व्रतम्, धर्मसंस्थापनोद्यताऽस्मि युगे युगे अवतीर्य”** इति देव्या वाक्यमेतत् वीररसस्थायित्वभावमस्याः चरित्रे सुबोधं करोति। अन्ते सैव महिषासुरं स्वहस्तेन जघान् – तदैव तस्याः प्रत्युत्तरकौशलं दैत्येषु निराक्रोशं जातम्। अयं शृङ्गाराभासस्य प्रयोगः देवीभागवतव्यासस्य चातुर्यम् – यतोऽसुराणां कामप्रलोपा अन्ततः स्वयमेव तेषां विनाशहेतवो जाताः। देवी सर्वत्र वीरभवानीति भावः सहृदयमनसि स्थिरं निबद्धः।

• **युद्ध-परिसरस्य भयङ्कर-बीभत्सच्छटाः** – वीरोत्कर्षवर्धिनी इति दृष्ट्या पुराणकारेण कतिपय स्थलेषु युद्धवर्णने रौद्र-भयानक-बीभत्सरसानामपि अंशाः अन्तरनिहिताः। **रौद्ररसः** स्वयं वीरस्य एव कोपपूरकः – असुराणां कृत्युक्त्वचनैः कोपावेशो देवेन्द्रादीनां तथा देवीचण्डिकायाश्च व्यक्तः। भयानकरसः युद्धानुभवेषु उपपत्तिमान् – असुरभटानां विकटयोद्धरूपं दृष्ट्वा सुराणां भयभीतिभावोऽपि कतिपयस्थले वर्णितः (यथा महिषासुरसेनया स्वर्गारोहम्, देवानां त्रासतया देवीस्मरणं च)। एवं **बीभत्सरसः** अपि कतिपयभीषणदृश्यमध्य वर्णितः – विशेषतया देवीकालीदर्शनम्।

देवीभागवतान्तर्गतशुम्भनिशुम्भयुद्धे भगवती चण्डिका क्रुद्धा कालिरूपं धारयित्वा दैत्यमुण्डमालालङ्कृता घोररूपा प्रकटिता – सा च ऋद्धश्रवणच्छेदनं कृत्वा रक्तबीजदैत्यमांसं भक्षयन्ती च भीषणदृश्यमादधाति इति लेखकोक्तिः। “कलिका मानवमुण्डानि खादन्ती दृष्ट्वा” इत्यादि वर्णनेन निःसन्देहं जुगुप्सा (बीभत्सा) सहृदयस्य मनसि जायत – किन्तु अयमपि साहाय्यभूत एवास्मिन् प्रसङ्गे, यतो भीषणरक्तरौद्रदृश्यैः युद्धस्य पराक्रममयी गंभीरता सविशेषमुद्गीर्यते। युद्धे शस्त्रघातप्रतिघातादिदृश्या अपि बीभत्समिश्रा भवन्ति, तथाऽपि तासां परिणामः वीरभावना एव – **“सङ्घर्षे योद्धृणां केशाकर्षणादि क्रिया तथा कालिकया नरमुण्डविलासोऽपि वीररसस्य पूर्णतां वर्धयति”** इति साहित्यदृष्ट्या अनुमतम्। रससिद्धान्ते रसानां परस्परविरुद्धत्वनिवारणाय आचार्यैः त्रयो व्यवधानकल्पना वर्णिता – (1) प्रधानाङ्ग-रसातिरेकं गौणरसस्य वर्जनम्, (2) गौणस्य व्यभिचारिभावानां न्यूनातिनिवेशनं, (3) मुख्यरसस्वरूपस्याविकृतभावेन परिपालनम्। देवीभागवतकथायां एते नियमाः सुस्थिररूपेण पालिताः दृश्यमानाः – भयानक-बीभत्स-शृङ्गार-आदयो गौणभावेनैव स्थिताः, मुख्यवीररसस्य छायानुबर्द्धनमेव कुर्वन्ति, न तु मुख्यभावं म्लानयन्ति।

• **युद्ध-श्रव्य-दृश्य-वर्णनवैशिष्ट्यम्** – वीररसोत्कर्षनिर्वहणे युद्धयोपरि विस्तृतं दृश्यश्रव्यवर्णनं पुराणे कुशलतया निबद्धम्। युद्धप्रारम्भे **शस्त्रध्वनिः, शङ्खनादः, धनुष्कोषध्वनिः** इत्यादयः स्वाभाविका निनादा वर्ण्यन्ते, ये वीरभावोद्दीपन कारणीभूताः सन्ति। तथाैव विविधानि शस्त्राणि अस्त्राणि च संख्यातानि – खे कृपाण, पट्टिश, शक्ती, भिन्दिपाल, मुसल, शूल, परशु, गदा, शरवर्षाणि इत्यादयः प्रत्येकीमभिमानवृद्धिं बिभ्रति, धनुषां टङ्कारः शङ्खानादश्च हर्षोद्घापनं कुर्वन्ति। युद्धक्षेत्रे एको वीरः बहुभिः परिवृतः तथैवैकः बहून् प्रति युद्धं करोति इत्यादिकं चित्रणमपि स्वाभाविकं वीररसपरिपोषकम्। असुरेन्द्रशङ्खचूडयुद्धवर्णने देवेन्द्राद्याः सर्वे देवाः समरे संलग्नाः इति तथा दैत्यराजो बहून् सुरान् प्रहारैः क्षणं हतवीर्यः पुनरुत्थाय युद्धं करोति इत्यादि दृश्यविभागाः प्रसङ्गशः वर्णिताः – “निहतापि वीराः पुनरुत्थाय समरे प्रत्यावर्तन्त” इत्यादि विवरणेन युद्धस्य दीर्घमध्ययमभिमानपूरणं विस्तारितमस्ति। तथा हताश्वाः भग्नरथा भिन्नकवचा भूमौ पतन्तो वीराः, पुनरपि उत्थाय स्वशस्त्रग्रहणं कृत्वा पराक्रमं कुर्वन्ति – एते अनुषङ्गिकवृत्तान्ताः अनुभाव-समुच्चयरूपेण वीररसस्य साक्षात्सङ्कीर्तनमनिवर्जनीयमिव सम्पन्नम्। एवमपारं

युद्धवर्णनवैशिष्ट्यं देवीभागवते दृश्यते, येन सहृदयस्य रुधिरसञ्चारः आवेशपूर्णः भवति, हृदि वीरोत्साहभावः प्रस्फुरति, देवीस्वरूपस्य पराक्रममहिमनः श्रद्धा स्थीरतरतया संरूढा च भवति।

4. निष्कर्ष : एवं **देवीभागवतपुराणे** देव्या अभिनितासु **सर्वासु युद्धकथासु** साहित्यिकरसदृष्ट्या **वीररसः** प्रमुखतया प्रतिपादितः अनुभूयते। अन्ये रसावयवा अपि तस्याङ्गभूतत्वेन निवेशिताः सन्ति, न तु तद्विरोध्यः। दशमस्कन्धादिषु अन्यासु कथासु अपि कतिपये स्थले वीरोत्कर्षदृष्ट्याः केचन सन्ति, किन्तु मुख्यतया पञ्चमस्कन्धस्थिते देविमाहात्म्यवृत्तान्ते एव एतस्य विविधानुभावाः समन्विताः फलन्ति। अन्ते सर्वासु कथासु पुष्पिकावाक्येन वा फलश्रुतिपर्यन्तेन भगवत्याः स्तुतिः, भक्तजनानुग्रहवचनं च प्रतीयते – यतः **भगवत्याः सर्वे पराक्रमचरित्रप्रदर्शनस्य परमावधिः तां प्रति भक्तिभावनिरतिं स्थिरीकर्तुं, भक्तिरसस्य पोषणं कर्तुं च एव विद्यते।** यद्यपि रसदृष्ट्या भक्तिरसः शांतधौमुख्येन मुख्यो रसः, तथापि तस्यैवाङ्गभावेन देवीचरित्रे वीररसः प्राधान्येन विराजते इति निस्सन्देहं लभ्यते। अस्या विषयस्य विवेचने आधुनिकम् अनुसंधानमिदं निर्णीतम् – “देवीभागवतपुराणस्य आस्वीये भक्तिमहिम्नि तिरोहितेऽपि, असुरसंहारवर्णनेषु परमानन्ददायी वीररस आस्वादकान् अभिभावयति”। उदाहरणार्थं, स्वयं भगवती **“साधूनां परिपालनं दुष्टनिग्रहश्च मम धर्मः”** इति सङ्घोष्य युगे युगे अवतारं कर्तुं निर्बद्धव्रता वर्तते – अनेन रसाभिनयेन सहृदय-हृदये **वीर-श्रद्धाभक्ति-समन्वितं** भावपरिपाकं परिपूर्णं भवति। फलतः श्रीमद्देवीभागवतमहापुराणकथासु वीररसस्य रूपायनं रसशास्त्रीयमर्यादानुसारं सुनिपुणं सम्पन्नमिति साहित्यविशेषज्ञैः अनुमोदितम्।

सन्दर्भसूची :

1. लल्ये, पी. जी. लल्ये, पी. जी. Studies in Devi Bhagavata. पॉप्यूलर् प्राकाशन, बम्बई, 1979– अयं ग्रन्थः देवीभागवतस्य साहित्यिकविश्लेषणपरकः, यस्मिन् भक्तिरस-वीररसादिविचाराः विशदीकृताः।
2. Devi Bhagavata Purana, अनुवादकः स्वामी विज्ञानानन्दः (1921) – अस्य पुराणस्य आङ्ग्लभाषानुवादात् उद्धृताः युद्धप्रसंगाः (महिषासुरवधादिकथाः) रसपरिपेक्षणार्थम् उपयुक्ताः।
3. रॉड्रिग्स, हिलरि। Hinduism – The eBook, 2006 – अस्मात् पाठात् देवीभागवतपुराणस्य माहात्म्यम्, शक्तितत्त्वप्रधानत्वं च उद्धृतम्।
4. दत्त, जित्तु मोनि। Malatimadhava (A Study), 2017 – अस्य ग्रन्थे भरतादिसम्मतशृङ्गार-वीर-रसानां स्वरूपनिर्देशः उपलब्धः; अतो यस्मात् वीररसः उत्साहस्थायिभावाधिक्येन परिभाषितः तदस्यां संदर्भ उद्धरणतः सूचितम्।
5. **Wisdom Library** – अस्यां जालस्थानपटले देवीभागवतपुराणस्य विविधानुवाद-संग्रहाः, विशेषतः देवीदेवीयुद्धकथासु अद्भुतवर्णनानि, देवीमाहात्म्यस्य तुलनात्मकविशेषताश्च उपलब्धाः।
6. Metropolitan Museum of Art – न्यूयॉर्क म्यूज़ियम संग्रहालये प्रप्रदर्शिते 11वीं शताब्द्यां निर्मिते “महिषासुरमर्दिनी दुर्गामूर्ति” चित्रे देवीस्वरूपस्य वीरपराक्रमो दृश्यते।

•